

УДК 378.018.8:364-051

Катерина Павелків,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
Рівненського державного
гуманітарного університету

ФІЛОСОФІЯ ДІАЛОГУ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ІНШОМОВНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ В УМОВАХ УНІВЕРСИТЕТУ

У статті на основі аналізу філософії діалогу як методологічної основи іноземної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери встановлено, що діалогічні форми міжособистісної взаємодії сприяють розвитку професійних знань, умінь і навичок майбутніх соціальних педагогів/працівників, оскільки формують здатність до ефективних взаємовідносин з усіма суб'єктами професійної діяльності. Схарактеризовано соціальну взаємодію соціального працівника/педагога та клієнта. Обґрунтовано константні компоненти ситуації діалогічної взаємодії (комуніканти, об'єкт комунікації, соціальний контекст діалогу, фонові знання учасників діалогу) у процесі іноземної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери.

Ключові слова: діалог, філософія діалогу, діалогічна взаємодія, комунікація, взаємодія, іноземна підготовка, фахівці соціальної сфери, університет.

The article analyses the philosophy of a dialogue as a methodologic basis of foreign language training of future specialists of a social sphere. It is defined that the philosophy of the dialogue is widely used today in didactics including high school, the specificity of philosophy and theory of the dialogue usage during training of the social sphere specialists. It is noted that the dialogue forms interpersonal interaction and helps to develop professional knowledge, skills and abilities of future social pedagogues/workers, as they form capability of an effective relationship among all professional activity subjects – clients, colleagues, management, partners. The methodological relations of the philosophy of the dialogue and the theory of pedagogical interaction, communication culture, technologies of interpersonal interaction etc. have been discovered. The author gives the characteristic of social cooperation of a social worker/pedagogue and a client, proceeding from the theory of a dialogue. The leading functions of a dialogue such as information request, offer and presentation of information, justification of one's own opinion, mutual

conviction, motivation have been distinguished. According to three leading types of the dialogue (integrative, identification, synthetic), the peculiarities of their expression during foreign language training of future specialists of the social sphere at the university have been examined. The paper shows the types of dialogues (according to E. Levinas) in definitions of foreign language training of future specialists of the social sphere. The author singles out the following constant components of a dialogue interaction: communicators, communication object, social context of a dialogue, background knowledge of dialogue participants and their content during foreign language training of future specialists of the social sphere.

Keywords: *dialogue, philosophy of a dialogue, dialogue interaction, communication, interaction, foreign language training, future specialists of social sphere, university.*

Професійна підготовка фахівців у будь-якому соціумі детермінується певним суспільним замовленням, яке відображає сукупність їх фахових знань, умінь, навичок, особистісних характеристик – того, що в комплексі прийнято називати професійною компетентністю. Теоретичні розробки в галузі професійної компетентності ведуться досить давно; вони вже акумульовані в низці європейських документів про освіту, в тому числі і вищу, про життєві компетентності/компетенції особистості, про ключові та професійні компетенції та ін. Йдеться, насамперед, про затверджені Радою Європи рекомендації, як-то: «Підвищення ефективності і справедливості навчання» (2006), «Підготовка молоді до XXI століття» (2008), «Рекомендації ключових компетенцій для безперервної освіти» (2006), а також про затверджений ЮНЕСКО документ під назвою «Освіта для всіх» (2009). Пакет компетенцій, прийнятий в Раді Європи, містить, таким чином, дві провідні групи компетенцій, необхідних як кожній людині для життя, так і фахівцеві – для реалізації своїх професійних функцій. До першої групи віднесено здатність створювати сприятливі умови для навчання та самонавчання, працювати в мультикультурному та соціально неоднорідному середовищі; здатність співпрацювати в групі, команді; вміння користуватися сучасними інформаційними технологіями, розширювати свої знання і навички; здатність розпізнавати і вирішувати проблеми, в тому числі й конфліктного характеру. Друга група компетенцій вмістила: вміння успішно функціонувати в суспільстві знань, здатність критично мислити, вміння творчо і інноваційно мислити і т.п.

Водночас як і кожна науково-педагогічна тема, проблема формування професійної компетентності майбутніх фахівців в кожному її напрямі чи галузі – потребує виваженого методологічного підходу, що втілюється в сукупність певних теорій, методик і технік дослідження. Іншомовна підготовка фахівців соціальної сфери, що стала предметом

нашого дослідження, потребує, на наше переконання, подвійного філософського обґрунтування – як філософія іншомовної підготовки (методологічні засади якої найбільш ґрунтовно представлені теорією комунікацій, теорією полікультурності та філософією діалогу) та як підготовка фахівців соціальної сфери (методологічні засади якої реалізуються, передовсім, у компетентнісному та системному підходах в педагогічній науці).

У свою чергу, серед наукових теорій, що методологічно окреслюють *іншомовну* підготовку фахівців соціальної сфери, вважаємо однією з провідних теорію діалогу, при тому з кількох основних причин:

– по-перше, теорія діалогу міцно увійшла в сучасну дидактику, тому серед методів навчання, що використовуються на заняттях з іноземних мов у ЗВО, діалогічні методи є достатньо ефективними і результативними;

– по-друге, діалог як метод соціальної роботи (передовсім, у соціально-консультативній діяльності) визнається сьогодні ефективним внаслідок того, що формує самостійність клієнта у вирішенні власної соціальної проблеми та його суб'єктну позицію в цьому процесі;

– по-третє, діалогічні форми міжособистісної взаємодії сприяють розвитку професійних знань, умінь і навичок майбутніх соціальних педагогів/працівників, оскільки формують здатність до ефективних взаємовідносин з усіма суб'єктами професійної діяльності – клієнтами, колегами, керівництвом, партнерами та ін.;

– по-четверте, професійна діалогічна взаємодія у полікультурному/мультікультурному співтоваристві, яка передбачає певний рівень знань іноземних мов, полегшує реалізацію завдань соціального характеру, що стоять перед соціальним педагогом/працівником.

Теорія діалогу традиційно пов'язується у *філософії* з розробками М. Бубера [4], М. Бахтіна [1], Е. Левінаса [17]. Філософи наголошували, передовсім, на суб'єктно-суб'єктному аспекті діалогічної взаємодії (у М. Бубера діалог – це форма буття у взаємодії людини з Богом, зі світом та природою [4]) та ін. Натомість у педагогічній науці таких дослідників, на нашу думку, значно менше і пов'язані їхні роботи, передусім, з *теорією педагогічних комунікацій*; доцільно згадати хоча б ґрунтовні праці Н. Волкової (2006) [5], О. Пономарьова [28], В. Зливкова (2005) [11], В. Кан-Калика (1985) [12], С. Мусатова (1997) [23] та ін. Крім того, в останні десятиліття стала активно розроблятися також *теорія міжособистісної педагогічної взаємодії*, при тому в контексті, наприклад, *культури спілкування* викладача і студента (І. Клочко, 2013; [15]; Н. Сирова, 2015 [33]), реалізації сучасних педагогічних *технологій міжособистісної взаємодії* в освіті (Т. Пушкар, 2016 [29]; Л. Долинська, 2005 [8]; Г. П'ятакова, Н. Заячківська, 2010 [25]; О. Норкіна, 2009 [24] та

ін.), формування професійної компетентності майбутнього фахівця, в тому числі й педагогічної професії (С. Ящук, 2018 [37]), міжособистісної взаємодії дітей різного віку в процесі навчання і виховання (О. Грейліх, 2013 [6]; С. Ситнік, 2016 [32] та ін.), психології педагогічної взаємодії (О. Киричук, 1991 [13]; Н. Чепелева, 1989 [35]; Т. Яценко, 1993 [36]; І. Цимбалюк, 2001 [34]) тощо.

Найчастіше діалог окреслюють у філософії як форму духовної взаємодії, що реалізує прагнення передати власні цінності та усвідомити цінності іншої сторони діалогу [27]. Поняття діалогу присутнє у соціології (як обмін ідеями, думками з метою досягнення взаєморозуміння; взаємодія соціальних суб'єктів з метою досягнення ними взаєморозуміння зі збереженням своїх прав і свобод) [21; 38], конфліктології (як засіб урегулювання конфліктних ситуацій) [22], політології (як різновид політичного самовираження суб'єктів, що в такий спосіб взаємопогоджують свої позиції та інтереси) [19], лінгвістиці (як форма передачі мовної інформації від одного мовця до іншого) та інших гуманітарних науках.

У дослідженні О. Котовської виокремлено дві провідні сторони діалогічної взаємодії: зовнішня, коли відбувається пошук істини за допомогою використання інформаційного поля іншого учасника діалогу, та внутрішня, коли відбувається розвиток самих учасників діалогу за допомогою пошуку істини в собі [16]. У Е. Левінаса вирізняють три *типи діалогу*:

1) інтеграційний, або позитивний, тобто такий, що передбачає задоволення точки зору лише одного з учасників діалогу; точка зору іншого учасника діалогу повністю виключається;

2) ідентифікаційний, чи негативний – коли співрозмовники з однаковим успіхом заперечують точку зору один одного;

3) синтетичний, чи символічний – діалог примирення, коли відбувається пошук істини із рівним зацікавленням обох сторін [17, с. 160].

Крім суто філософського змісту, діалог використовується як базове поняття в психолінгвістиці та теорії комунікацій. Серед найбільш відомих дослідників теорії діалогу, безперечно, М. Бахтін, який окреслив діалог як обмін мовленнєвими діями між співрозмовниками. У контексті проблеми нашого дослідження для успішної реалізації завдань іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери таке визначення є досить доречним, оскільки вводить нас у безпосередній алгоритм означеної підготовки:

- іноземна мова як змістовий простір;
- мовленнєві дії як одиниці іншомовного спілкування;
- співрозмовники як безпосередні суб'єкти спілкування іноземними мовами.

З іншого боку, не можемо погодитися з думкою Т. Рідкозубової та І. Кудряшова [31] про те, що М. Бахтіна можна вважати засновником *діалогічної педагогіки*, оскільки теорія і методика педагогічного спілкування та педагогічної комунікативної взаємодії розроблялася вченими – педагогами і психологами паралельно (О. Бодальов, 1995 [2]; В. Грехньов, 1990 [7]; С. Єфімова, 2009 [9]; Н. Жорняк, 2003 [10]; О. Киричук, 1977 [13]; В. Максакова, 1979 [20]; В. Раздольська, 2014 [30] та ін.).

Близькою до проблеми нашого дослідження є натомість *мета діалогу*, сформульована М. Бахтіним – як досягнення творчого взаєморозуміння [26]. Учений цілком аргументовано стверджує, що мовленнєва дія реалізується не всередині комунікативних мереж, а на межі «Я» та «Інший», у зв'язку з чим засвоюються інтенції обох учасників взаємодії. Враховуючи специфіку філософії діалогу в іншомовній підготовці майбутніх фахівців соціального профілю, ми спробували інтерпретувати її і подати у вигляді рис. 1.

Рис. 1. Характеристики соціальної взаємодії соціального працівника/педагога та клієнта, виходячи з теорії діалогу

Зауважимо, що поняття «Я» та «Інший» мають у випадку професійної діяльності соціальних педагогів/працівників дещо ширший смисл, аніж представників інших численних професій, оскільки взаємодія між сторонами діалогічної взаємодії відбувається у сфері соціальних проблем, патологій, відхилень та незаспокоєних потреб. Таким чином, виходячи з рис. 1, М. Бахтін відстоює представницьку модель учасників діалогічної взаємодії (кожен сприймається іншим як представник певної групи, спільноти, як соціальний агент) [26].

Виходячи з наведених вище типів діалогу Е. Левінаса [17], ми спробували інтерпретувати їх у дефініціях іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери на засадах діалогу і виклали це в таблиці 1.

Таблиця 1

Провідні типи діалогу (за Е. Левінасом, 2006) та їх реалізація в процесі іншомовної підготовки фахівців соціальної сфери в умовах університету

Тип діалогу	Його сутність	Реалізація в процесі іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери
Інтеграційний (позитивний)	Тип діалогу, що передбачає утвердження точки зору лише одного з учасників діалогу; точка зору іншого учасника діалогу повністю виключається	Такий тип діалогу використовується в іншомовній підготовці студентів як форма ведення діалогу, що передбачає виклад точки зору одного суб'єкта діалогічної взаємодії (найчастіше викладача) з одночасними коментарями погоджувального характеру іншого учасника діалогу (найчастіше студента). Цей тип діалогу використовується, передовсім, у суб'єкт-об'єктних формах навчальної взаємодії викладача і студента і не є досить ефективним в процесі іншомовної підготовки студентів.
Ідентифікаційний (негативний)	Коли співрозмовники з однаковою успіхом заперечують точку зору один одного	Такий тип діалогу найчастіше використовується, коли є суперечлива тема для обговорення іноземними мовами з соціальної тематики, однак учасники діалогу не можуть довести свою точку зору у процесі діалогу. Має велике значення для розширення словникового запасу, поліпшення мовленнєвих навичок студентів, оскільки спонукає до пошуку аргументів, розвитку здатності заперечити позицію іншого учасника діалогу та ін.
Синтетичний (символічний)	Діалог примирення, коли відбувається пошук істини із рівним зацікавленням обох сторін	Такий тип діалогу є найбільш ефективною формою діалогічної взаємодії, враховуючи і специфіку навчальної діяльності (іншомовна підготовка студентів), і напрям підготовки (соціальна педагогіка/соціальна робота). У процесі такої діалогічної взаємодії іноземною мовою відбувається не лише розвиток знань, умінь і навичок іншомовної діалогічної взаємодії, але й розвиток особистісних рис та якостей, що мають бути притаманні представникам соціальних професій: толерантності, культуровідповідності, здатності до вирішення конфліктів, емпатійного слухання тощо.

Розглядаючи філософію діалогу, маємо відзначити, що окрім самого поняття діалогу, для нас важливе значення має *дефініція діалогічної взаємодії*, яку ми тлумачимо як тип міжособистісної взаємодії між двома учасниками діалогу, який має комунікативну, інтерактивну та перцептивну складові і може передбачати конфлікт, суперечність, примирення, індиферентність чи інші форми реагування у міжособистісній взаємодії. Найчастіше діалогічна взаємодія досліджується науковцями у зв'язку з процесами навчання і виховання (В. Кушнір, 2002; Т. Вольфовська, 2001; О. Копіца, 2005; О. Киричук, 1997; Н. Мойсеюк, 2003 та ін.); зазначимо, однак, що поняття взаємодії має всеохоплюючий характер і не обмежується переважно педагогічними процесами. Тому міжособистісна діалогічна взаємодія майбутніх фахівців соціальної сфери, хоча й розглядається нами у процесі навчання у ЗВО, але має виражену соціальну специфіку, передусім, змістового характеру, оскільки діалоги майбутніх фахівців соціальної сфери будуються за змістово-професійним принципом.

Спираючись на представлену вище представницьку модель М. Бахтіна, з одного боку, не можемо цілком прийняти за методологічну основу проблеми нашого дослідження філософію педагогічного спілкування, оскільки педагогічне спілкування передбачає переважно участь двох чи більше суб'єктів, що представляють процес навчання або виховання; натомість соціальні педагоги/працівники професійне діалогічне спілкування здійснюють у професійній діяльності з клієнтами. З іншого боку, для розкриття проблеми іншомовної підготовки фахівців соціальної сфери філософія педагогічного спілкування на засадах теорії діалогу є цілком прийнятною, бо уможливорює насичення процесу іншомовної підготовки фахівців всіма структурними *складниками діалогу* – комунікативним, інтерактивним і перцептивним [3]. При цьому відзначимо, що саме комунікативний аспект діалогу найбільш ґрунтовно вивчений в різних галузях знання, а саме – лінгвістиці, методиці, дидактиці. Натомість інтерактивний та перцептивний складники діалогу досліджені значно менше, а саме вони є основою змісту діалогу в діяльності соціальних педагогів/працівників. Отож, інтерактивний контекст діалогічної взаємодії передбачає суб'єкт-суб'єктне навантаження на обох учасників взаємодії у процесі іншомовної підготовки фахівців; перцептивний компонент забезпечує максимально можливий рівень розуміння і сприйняття як іншого учасника діалогу, так і самого себе у процесі іншомовної підготовки фахівців.

Діалог в іншомовній підготовці майбутніх фахівців соціальної сфери виконує низку провідних *функцій*, серед яких виокремлюємо:

1) Запит інформації, сутність якого полягає у необхідності отримати максимальний обсяг інформації іноземною мовою при мінімальному

зусиллі з боку студента;

2) Пропозицію і надання інформації – представлення необхідного масиву інформації «Іншим», в ролі якого може виступати інший студент, викладач, клієнт тощо;

3) Обґрунтування власної точки зору. Ця функція діалогу є, власне, чи не найбільш значущою в самодіалогічній взаємодії у процесі діалогічної взаємодії, оскільки уможливорює поглиблення, розширення й конкретизацію іншомовного спілкування майбутніх фахівців соціальної сфери;

4) Взаємне переконання – реалізується як обмін думками й переконаннями, що стає основою для погодження/непогодження і в зв'язку з цим завершення діалогу чи переведення його в новий етап;

5) Спонування до дії. Діалогічна взаємодія у випадку іншомовної підготовки фахівців соціальної сфери має спонукати студента до кількох напрямів його дії: по-перше, до розширення свого словникового запасу; по-друге, до більш глибокої обізнаності в тематиці діалогу, який вівся іноземною мовою; по-третє, до рефлексії отриманого внаслідок діалогічної взаємодії результату.

Цілком погоджуємося з О. Борисовим та О. Васильєвою [3] в тому, що в ситуації діалогічної взаємодії є певні константні компоненти; водночас маємо зазначити, що у випадку іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери вони мають свою специфіку, як це подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Константні компоненти ситуації діалогічної взаємодії та їх зміст у процесі іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери

Компонент діалогічної взаємодії	Його сутність та зміст	Особливості реалізації в іншомовній підготовці майбутніх фахівців соціальної сфери
Комуніканти	Комуніканти – це учасники діалогічної взаємодії, яких має бути не менше двох, але максимальний поріг передбачити фактично неможливо, оскільки він окреслюється специфікою тематики діалогу	Іншомовна підготовка майбутніх фахівців соціальної сфери передбачає власну специфіку комунікантив, якими найчастіше стають суб'єкти освітнього процесу – студенти, викладачі; також носії мови – у віртуальному й реальному вимірі діалогу; у рідкісних випадках – клієнти, якщо є необхідність ведення з ними діалогу іноземними мовами

Об'єкт розмови	Визначає зміст і багато в чому результат діалогічної взаємодії, оскільки висвітлює рівень зацікавленості комунікантів у діалогічній взаємодії	Особливості об'єкту діалогічної взаємодії в ситуації іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери визначаються соціальною тематикою діалогу – питаннями соціального захисту, профілактики, опіки, реабілітації тощо
Соціальний контекст діалогу	Віддзеркалює соціально-перцептивні особливості діалогічної взаємодії, відношення об'єкта взаємодії до соціокультурної ситуації, що обговорюється, та соціокультурної ситуації, яку представляють комуніканти	Цей компонент відображає провідні соціальні ролі, що відіграють комуніканти в діалогічній взаємодії у процесі іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери, тобто мотивацію, професійні цінності, рівень соціальної рефлексії та ін.
Фонові знання учасників діалогу	Цей компонент відображає рівень підготовленості комунікантів до ведення діалогу, рівень їх пізнавально-мислительних здібностей і здатності до швидкого оперативного мислення у процесі діалогічної взаємодії	У ситуації діалогічної взаємодії у процесі іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери фонові знання мають двоякий характер і відображають, з одного боку, рівень фонових знань студентів з іноземної мови, з іншого – рівень володіння тематикою розмови професійно орієнтованого змісту

Таким чином, у процесі аналізу філософії діалогу як методологічної основи іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери нами було встановлено, що філософія діалогу сьогодні активно використовується у дидактиці, в тому числі і вищої школи; специфіка використання філософії і теорії діалогу при підготовці фахівців соціальної сфери пояснюється тим, що діалогічні форми міжособистісної взаємодії сприяють розвитку професійних знань, умінь і навичок майбутніх соціальних педагогів/працівників, оскільки формують здатність до ефективних взаємовідносин з усіма суб'єктами професійної діяльності – клієнтами, колегами, керівництвом, партнерами. Встановлено методологічні зв'язки філософії діалогу з теорією педагогічної взаємодії, культурою спілкування, технологіями міжособистісної взаємодії тощо. Обґрунтовано характеристики соціальної взаємодії соціального працівника/педагога та клієнта, виходячи з теорії діалогу. Виходячи з трьох провідних типів діалогу (інтеграційний, ідентифікаційний, синтетичний), з'ясовано особливості їх вияву в процесі іншомовної підготовки фахівців соціальної сфери в умовах університету. Обґрунтовано константні компоненти ситуації діалогічної взаємодії (комуніканти, об'єкт комунікації, соціальний контекст діалогу, фонові знання учасників діалогу) та їх зміст у процесі іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества: [сб. избр. тр.] / М. М. Бахтин. Москва: Искусство, 1979. 423 с.
2. Бодалёв А. А. Личность и общение. Москва: Международная педагогическая академия, 1995. 328 с.
3. Борисов О. О., Васильева О. Г. Ключові параметри діалогічної взаємодії. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2014/klyuchovi-parametry-dialohichnoji-vzajemodiji/> [Дата звернення 28.07.2018].
4. Бубер М. Я и Ты. Москва: Высш. шк., 1993. 173 с.
5. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація. Київ: Академія, 2006. 256 с.
6. Грейліх О. О. Психологічні особливості підготовки студентів до педагогічної взаємодії в сучасних умовах. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 22. С. 89–100.
7. Грехнёв В. С. Культура педагогического общения: книга для учителя. Москва: Просвещение, 1990. 144 с.
8. Долинська Л. В. Психолого-педагогічні умови ефективної взаємодії викладачів і студентів в умовах традиційної освіти. *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України* / за ред. акад. С. Д. Максименка. Київ: Главник, 2005. Вип. 26, т. 2. С. 8–11.
9. Єфімова С. Перцептивна функція спілкування. *Відкритий урок: Розробки, технології, досвід*. 2009. № 9. С. 82–83.
10. Жорняк Н. В. Спілкування як діяльність: порівняльно-психологічний підхід. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2003. № 1. С. 210–218.
11. Зливков В. Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2005. 624 с.
12. Кан-Калик В. О. Педагогическое общение как предмет теоритического и прикладного исследования. *Вопросы психологии*. 1985. № 4. С. 9–16.
13. Киричук О. В. Спілкування в колективі як фактор формування особистості учня. *Радянська школа*. 1977. № 1. С. 23–27.
14. Киричук О. В. Проблеми психології педагогічної взаємодії. *Психологія*. 1991. Т. 37. С. 3–17.
15. Клочко И. А. Культура общения преподавателя и студентов как актуальный вопрос образования. *Наукові праці ДонНТУ*. 2013. № 1(13). С. 1–5.
16. Котовська О. П. Діалог як метод пошуку істини в українській філософській традиції: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л., 2008. 211 арк.
17. Левинас Э. Путь к Другому: сборник статей и переводов, посвященный 100-летию со дня рождения Э. Левинаса / [редкол.: Н. В. Голик и др.]. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2006. 236 с.
18. Лифинцева Т. П. Философия диалога Мартина Бубера /

- Т. П. Лифинцева; РАН. Ин-т философии. Москва: ИФРАН, 1999. 131 с.
19. Лісеєнко О. Динаміка політичного капіталу в Україні. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1(10). С. 90–96.
 20. Максакова В. И. Некоторые проблемы взаимодействия учителя и младших школьников. *Взаимодействие коллектива и личности в коммунистическом воспитании*: сб. науч. трудов. Таллин. пед. ин-т. Таллинн, 1979. С. 58–63.
 21. Мельник І. Б. Теоретичні основи формування та реалізації державної політики соціального партнерства в умовах суспільних трансформацій. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2011. № 12. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=378> [Дата звернення 28.07.2018].
 22. Москаленко О. М. Конфліктно-консенсусна парадигма регулювання суспільно-політичних відносин: дис ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т будівництва і архітектури. Київ, 2000. 166 арк.
 23. Мусатов С. О. Вчитель як суб'єкт педагогічної комунікації. *Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи*. Київ: ІЗМН, 1997. С. 62–75.
 24. Норкіна О. Педагогічні технології взаємодії викладача і студента. *Вісник Львівського університету*. 2005. Т. 25. С. 216–222.
 25. П'ятакова Г. П., Заячківська Н. М. Сучасні педагогічні технології та методика їх застосування у вищій школі. *Навчально-методичний посібник для студентів та магістрантів вищої школи*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 55 с.
 26. Паксина Е. Б. Концепция диалога в работах М. Бахтина и В. Библера. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 1–2. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=19949> [Дата звернення 28.07.2018].
 27. Петрое О. М. Соціальний діалог у державному управлінні: європейський досвід та українські реалії: монографія. Київ: НАДУ, 2012. 316 с.
 28. Пономарьов О. С. Філософія діалогу в педагогічному спілкуванні. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2013. № 4. С. 11–17.
 29. Пушкар Т. М. Комунікативні технології у професійній підготовці майбутніх учителів-філологів до міжособистісної взаємодії. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2013. № 6(72). С. 217–222.
 30. Раздольська В. О. Навчальна взаємодія викладач – студент як сукупність педагогічних явищ. *Історико-педагогічні студії: науковий*
-

- часопис*. 2014. Т. 8. С. 236–239.
31. Редкозубова Т. М., Кудряшов И. А. Диалогическая теория М. М. Бахтина и ее методологическая действенность для современных методов обучения. *Язык и право: актуальные проблемы взаимодействия: материалы IV Всеросс. науч.-практ. конф.*, (Ростов-на-Дону, ноябрь 2014). Ростов н/Д: Дониздат, 2014. Вып. 4. С. 256–266.
 32. Ситнік С. В. Особливості міжособистісної взаємодії дітей в період рекреації. *Наука і освіта*. 2016. № 9. С. 148–154.
 33. Сырова Н. В., Серова О. В. Проблемы формирования культуры взаимоотношений педагогов и студентов в вузе. *Молодой ученый*. 2015. № 11. С. 1486–1490.
 34. Цимбалюк І. М. Підвищення професійної кваліфікації: психологія педагогічної праці: наук.-метод. посіб. Київ: Професіонал, 2004. 149 с.
 35. Чепелева Н. В. Психологічна культура вчителя. *Психологія: зб. наук. праць*. Київ: НПУ, 1999. Вип. 4(7). С. 22–26.
 36. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися: кн. для учителя. Киев: Освіта, 1993. 208 с.
 37. Ящук С. М. Педагогічна взаємодія як важлива складова професійно-педагогічної компетентності майбутнього вчителя технологій в умовах розвитку інформаційного суспільства. URL: <http://dspace.udpu.edu.ua:8181/jspui/handle/6789/8747> [Дата звернення 30.07.2018].
 38. Gardawski J. Dialog społeczny w Polsce: teoria, historia, praktyka. Warszawa: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, 2009. 456 s.